

University of Groningen

Kongo in de geschiedenisleerboeken

De Baets, Antoon

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

De Baets, A. (2005). Kongo in de geschiedenisleerboeken.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Verschenen als:

- 1) “Gedaanteverwisselingen van een heldendicht: Kongo in de geschiedenisleerboeken”, in: J.-P. Jacquemin, ed., *Racisme, donker continent; clichés, stereotiepen en fantasiebeelden over zwarten in het Koninkrijk België* (Brussel, NCOS, 1991) 45–56.
- 2) “Métamorphoses d’une Épopée: le Congo dans les manuels d’histoire employés dans nos écoles”, in: J.-P. Jacquemin, ed., *Racisme, continent obscur. clichés, stéréotypes, phantasmes à propos des noirs dans le Royaume de Belgique* (Bruxelles, CEC/Le Noir du Blanc, 1991) 45–57.

KONGO IN DE GESCHIEDENISLEERBOEKEN

Antoon De Baets

Als men het heeft over de beeldvorming van de “blanken” over de “zwarten”, moet men zonder twijfel ook denken aan de invloed die de school op die beeldvorming kan uitgeoefend hebben. In elk geval zorgt een rondleiding langs de leerboeken die na 1945 in het Vlaamse geschiedenisonderwijs het meest werden gebruikt voor vele herkenbare beelden. Hoe met name Kongo in de geschiedenisleerboeken wordt geprofileerd, is, omwille van de koloniale relatie die tot 1960 met België bestond, in het bestek van de beeldvorming voor de hand liggende aandacht waard. Het wekt dus geen verwondering dat dit profiel al eerder in een studie (De Keyser 1982) werd onderzocht. De conclusies daarvan luiden als volgt. Leerboeken vóór 1960 schrijven vrijwel steeds op een kolonialistische toon over Kongo, die na 1960 hebben het relatief weinig over de koloniale periode (tenzij het om herdrukken gaat van een boek dat vóór 1960 verscheen), maar waar dat gebeurt, is de toon kritischer: er valt geen kolonie meer te rechtvaardigen. De leerboeken die over Kongo schrijven, behandelen bijna uitsluitend de perioden 1885–1908 (Kongo-Vrijstaat) en 1960 (de onafhankelijkheid); de tijd tussen 1908 en 1960 vormt meestal een grote leemte. Het relaas over de Kongo-Vrijstaat is vaak karikaturaal: het is het verhaal hoe, tegen de wil van de bekrompen Belgen in, de geniale Leopold II het kleine België een grote kolonie heeft geschonken en hoe de blanke als een weldoende *Boela Matari* optrad. Het artikel dat Jean Stengers in 1979 aan de geschiedschrijving over Belgisch Kongo wijdt, loopt merkwaardig parallel met deze conclusies. Vóór 1960 was de geschiedschrijving over Belgisch Kongo zeer triomfalistisch en zelfverdedigend. Na de schok van 1960 bestond onder het publiek een drang om de kolonisatie te vergeten. De geschiedschrijving over Kongo/Zaire ging in België niet zozeer over de koloniale als over de postkoloniale tijd. In Kongo zelf ontwikkelde zich snel een krachtige onderzoeksbeweging,

voornamelijk op de voorkoloniale tijd gericht. Stengers tekende verder aan dat een nieuwe geschiedschrijving over de ex-kolonie zich na 1960 nog niet goed had ontwikkeld. Bij deze conclusies zijn al meteen aantekeningen te maken. De vroegere leerplannen—de richtlijnen die de leerboekauteurs moeten volgen—en zeker die welke vóór 1960 in voege waren, richtten hun aandacht in de eerste plaats op de geschiedenis van België, en voorzagen slechts enkele lesuren over Kongo. Deze lessen over de kolonie waren meestal summier bedoeld, als aanhangsel. Tot 1960 kon men spreken van een generatie sterk nationalistische leerboekauteurs, die de heroïsche taak van België in de “oerwouden van Kongo” beschreven. Zelfs toen stelde de aandacht voor Kongo niet veel voor in absolute termen: een belangrijk leerboek voor Belgische geschiedenis, bestemd voor laatstejaars van het secundair onderwijs, wijdt er in 1959 anderhalve pagina aan, geheel en al gevuld met een beschrijving van de machtspolitiek van Leopold II. Het is waar dat enkele leerboeken de “Tiende Provincie” uitzonderlijk ruim aan bod laten komen, maar dat gebeurt altijd even zelfverdedigend en triomfalistisch. Het bewijst dat *hoe* een thema wordt behandeld van meer belang is dan *hoeveel* ervan wordt behandeld.

De rechtvaardiging van de kolonisatie

Hoe wordt de verwerving van Kongo door Leopold II in de leerboeken—vooral die dan uit de koloniale periode—gerechtvaardigd? Het motief van het beschavingswerk, met vaak daaraan gekoppeld de kerstening, krijgt de voornaamste klemtoon. “(...) aldus vernam men dat die onmetelijke landstreken uitermate vruchtbaar waren, doch met nog onbeschaafde stammen bevolkt”, en verder: “Alle naties juichten die edele onderneming toe” (leerboek van 1949 voor 15-jarigen). Het kolonialistisch triomfalisme uit deze passages van 1949 werd fel afgezwakt in een volgende editie van hetzelfde boek, uit 1954. De laatste zin werd volledig geschrapt en in de eerste werd “onbeschaafd” vervangen door “primitief”. In die editie–1954 werd ook melding gemaakt van de buitenlandse kritiek op de Kongo-Vrijstaat. Ander voorbeeld: “Hij [Stanley] moest een geweldigen strijd leveren tegen de wilde dieren en de wilde mensen”. De wilden die Stanley, de ontdekkingsreiziger, ontmoette, maakten kennelijk deel uit van de Kongolese fauna. Even verder: “Te onthouden: (...) Sinds 1888 beschaven duizenden missionarissen de inboorlingen” (leerboek van 1960 voor 9- en 10-jarigen).

Nauw verwant met de beschavingsopdracht, is de idee dat de Belgen betere kolonialsen dan de anderen waren. Om te beginnen is er zelfs een auteur (van een leerboek uit 1969 voor 18-jarigen) die stelt dat de Belgen, vóór hun optreden in Kongo, nooit koloniale honger vertoonden. Om dit te beweren moet men voorbijgaan aan de vele (uiteindelijk mislukte) kolonisatiepogingen die plaatsvonden, zowel onder Leopold I als onder Leopold II. Datzelfde leerboek stelt ook: “Na WO II heeft Kongo een economische expansie meegemaakt, enig voor een ontwikkelingsland (...).” Een ander leerboek (uit 1972 voor 12-

jarigen) stelt: “België had het lang niet slecht gedaan in zijn kolonie. Ons land had in Kongo een goede bestuurlijke indeling tot stand gebracht. Het onderwijs was er door de missies en de staat goed ingericht, veel beter dan in veel andere Afrikaanse landen. (...) de Kongolese bevolking kon in bepaalde streken van de kolonie beter leven dan in de omringende landen.” Het statuut van superioriteit dat de auteurs aan de Belgen toekennen, ontslaat ze eigenlijk van een breedvoerige rechtvaardiging.

Toch wordt ter verdediging van de kolonisatie vaak ook de strijd tegen de Arabische slavendrijvers aangevoerd. Op wreedaardige wijze recruteerden de Arabieren slaven uit de Kongo. Die uitzonderlijke wreedheid van de tegenstander (vooral van Sefu, zoon van Tippo-Tip) en het lijden van de koloniale pioniers (in casu Lippens en De Bruyne) worden fors onderstreept. Eén van de meest gelezen naoorlogse leerboeken voor lager onderwijs brengt een bijzonder geëxalteerd leesstuk van deze hele episode, overgenomen uit het werk van Aloïs Blommaert, een onderwijzer en jeugdschrijver (citaten uit de leerboekeditie van 1962 voor 12-jarigen): “Koning Leopold II was de beste en edelste verdediger van de zwarte volkeren in het verre Afrika. Die slavenhandel aldaar... dat vond Leopold II laf en onmenselijk. (...) Europa werd de vriend van het Zwarte Afrika. De blanken trachtten in de kolonies zoveel mogelijk goed te doen (...). Maar... de Arabieren bleven gewoon doorgaan met de slavenhandel. Ook in onze Kongo maakten ze vreselijke tochten. Een zekere sultan Sefu (...) roofde, plunderde en brandde hele dorpen plat, en sleurde lange rijen zwarte slaven mee naar de Arabische rijken. (...) Enkele blanken (...) vroegen hulp aan het vaderland (...)”. De Arabieren hadden luitenant Lippens en sergeant Debruyne gevangen genomen, maar dat bewoog de Belgische troepen niet om af te zien van de strijd. “(...) De mannen van koning Leopold II vochten als leeuwen en sloegen de slavenhandelaars uiteen. Sefu trok verder en verder achteruit. Om zijn nederlaag te wreken, deed de lafaard zijn gevangenen Lippens en Debruyne het hoofd, de handen en de voeten afkappen. Zo stierven die twee moedige helden voor hun zwarte broeders in Kongo.” Vergelijken we deze versie met die van historicus A.M. Delathuy: “De koning was altijd voorstander geweest van samenwerking met de Arabieren en gearabiseerden in het oosten van het land; vandaar de installatie van staatsambtenaren als residenten bij de sjeiks van Stanley Falls en Kasongo, respectievelijk Hamed ben Mohammed (alias Tippo-Tip) en zijn zoon Sef ben Hamed. De resident te Kasongo, de officier J. Lippens, en zijn adjunct H. Debruyne bleven dood als ratten in een val toen staatsinspecteur Gaspard Edouard Fivé de campagne tegen de Arabieren startte... tegen de uitdrukkelijke bevelen van de koning. Hij werd daarvoor trouwens gestraft met terugroeping naar België. Terwijl Lippens en Debruyne een standbeeld zouden krijgen te Blankenberge werd het Arabische systeem van piketten van twee of drie gewapende mannen in elk dorp, voor toezicht op de uitvoering van de herendiensten, overal in Kongo ingevoerd (het beruchte sentri-systeem)” (p.9). De vergelijking tussen de versie-Blommaert en de versie-Delathuy

laat zeer scherpe verschillen zien, hoewel hier onmiddellijk aan toe moet worden gevoegd dat ze niet geheel eerlijk is, daar Delathuy enkele decennia later dan Blommaert schrijft, en hij historicus is en Blommaert jeugdschrijver. Het thema van de heroïsche Belgen versus de wrede Arabieren komt in vele leerboeken voor. Ook andere tegenstanders van de Belgen, zoals de Mahdisten of Batetela krijgen zeer negatieve etiketten. Terwijl het ene motief—de zending (of de kwaliteit van de gezondenen)—*recht* op expansie verleende, *verplichtte* het andere—de wreedheid van de vijand—tot interventie.

Er is nog een andere drijfveer, de economische, waaraan zelden wordt voorbijgegaan. De kolonisatie bleek ook nodig voor de economische exploitatie van Kongo en voor de handel. Tekenend is de manier waarop de landbezetting wordt gerechtvaardigd. Niet zelden stelt men het voor alsof de gronden die men in bezit nam, onbewoond waren. “Onmiddellijk had Leopold II begrepen (...) dat deze gebieden zich tot een winstgevende kolonisatie leenden. Maar zij waren door primitieve stammen bevolkt, die door de slavendrijvers gedeeltelijk uitgemoord werden. Het was nodig deze braakliggende grond ter beschikking te stellen van de Europese handel en beschaving” (leerboek van 1954 voor 15-jarigen). Ondanks het feit dat de gronden bevolkt zijn, liggen ze toch braak. De oorspronkelijke bewoners verworden tot een soort fantomen. “Deze kolonie bezit een vruchtbare bodem, een rijke ondergrond en een bevolking van 8 miljoen inboorlingen.” (leerboek van 1960 voor 9- en 10-jarigen). De associatie bodem-ondergrond-bevolking in dit citaat maakt de zwarten tot een puur economisch attribuut, en op sociaal vlak tot een stuk decor. “Daar lag nu een gebied dat geen enkel ander land hem kon betwisten en onze koning sloeg toe.” (leerboek van 1962 voor 12-jarigen). Dat de bewoners van de grond zélf rechthebbenden waren, komt hier niet ter sprake. Wat het argument van de lege gronden betreft: waarom was er dan zoveel verzet van, en oorlog met, de autochtone bevolking? Wat de ongebruikte grondstoffen betreft: gaf dit het recht aan de Europeanen om ze te ontginnen? Wat de verdragen met de autochtonen betreft: ging het in realiteit niet meestal om afgedwongen verdragen of om onteigening zonder vergoeding, zeg maar annexatie?

Het verhaal van de aanleg van de spoorweg tussen Matadi en Stanley pool/Leopoldstad (1890–98) is een ander voorbeeld uit de economische sfeer. Men vertelt wel dat de aanleg veel mensenlevens heeft gekost (meestal zonder te specificeren dat de meeste slachtoffers zwarten waren), maar desondanks noodzakelijk was voor de exploitatie van Kongo. Of die dan wel ten goede kwam aan dezelfde groep die met haar zweet en bloed de spooraanleg betaalde, komt men niet te weten. Aan de dwangarbeid die de zwarten in mijnen, plantages en industrie te beurt viel, wordt evenzo meestal snel voorbij gegaan. Bij postkoloniale leerboeken ligt de klemtoon toch anders: “Vele Belgen hebben prachtig werk verricht in Kongo, maar ook hebben vele personen en instellingen zich ginder rijk gemaakt door de zwarten arm en ongeletterd te houden. Overigens is dat het lot geweest van de meeste kolonies in de wereld. De in-

landers werden misbruikt als goedkope arbeidskrachten (...)” (leerboek van 1972 voor 12-jarigen). Echter, zelfs hier wordt nog alleen gesproken over *goedkope*, niet over *verplichte* arbeid. De historicus Jan Vansina vat de situatie aan de evenaar heel wat scherper samen: “Omvangrijke verwoestingen, hongersnood ten gevolge daarvan en van dwangarbeid en uitdrijving, te zamen met het ongewild invoeren van pokken en slaapziekte als nieuwe ziekten, hebben tussen 1880 en 1920 de bevolking van de kolonie waarschijnlijk op zijn minst met de helft verminderd. Let wel, dat is meer dan het aantal mensenlevens dat te betreuren viel tijdens de opstand der Nederlanden tegen Spanje. Nooit hebben we in onze geschiedenis zo’n ramp beleefd. (...) Op andere plaatsen richtten veldtochten enorme verwoestingen aan: de veldtochten tegen de Arabieren, tegen muiters van het leger, tegen rebellen in Kasaï en tal van kleinere campagnes om het grondgebied verder te onderwerpen en de onvermijdelijke opstanden te onderdrukken. “Congo, conquête pacifique”, dit is een leugen. Het was een bloedige, zeer langdurige verovering. Toch verbazingwekkend, dat geen enkele Belg de verovering van een gebied, tachtigmaal groter dan België, beschreven heeft! De reden is precies die slogan “conquête pacifique”; die vlag moest de lading dekken. Geweld was de norm. Gruwelen, zoals die aan de evenaar, waren daar een uiting van.” (in Vangroenweghe 1985: 8–9). De wreedheden waren dus legio. Aanklachten tegen de wandaden van het Belgisch koloniaal systeem, zoals bv. de striemende rede van Patrice Lumumba op 30 juni 1960, vinden we in geen enkel leerboek terug. We vernemen trouwens zelden meer over de zwarten. Ze worden ten tonele gevoerd als ze nodig zijn om het blanke epos begrijpelijk te maken, en dan nog in een kleine figurantenrol. Een veel gebruikt leerboek voor het lager onderwijs slaagt erin de kolonisatie van Kongo te beschrijven, zonder éénmaal de zwarten te vermelden. Het stuk, getiteld “Van een klein land en een grote kolonie”, heeft het statuut van leertekst. In de lezing op de volgende pagina, “In het land der Zwarten”, komen ze uiteindelijk wél ter sprake. Het bronnenprobleem is een grote struikelblok: de tot nu toe uitgediepte bronnen over de zwarten in de koloniale tijd zijn meestal door de veroveraar geproduceerd en zeer stereotiep (Stengers 1979: 175–76).

Evolutie

Om van dichterbij te zien hoe de beschrijving van de delicate kanten van de kolonisatie van Kongo evolueert, gaan we even vijf drukken van eenzelfde leerboek voor laatstejaars uit het secundair onderwijs met elkaar vergelijken. Het gaat om het enige onderzochte leerboek dat én de Belgische geschiedenis behandelt, én voor en na 1960 verschijnt, én uitvoerig ingaat op Kongo, én zeer veel werd en nog wordt gebruikt in de scholen. We vergelijken vooral de eerste editie van 1954 met de negende van 1969. De eerste druk besteedt anderhalve keer zoveel aandacht aan de kolonie als de negende. Occasioneel gebruikten we ook twee tussenliggende edities, de zesde van 1963 en de zevende van

1965, en een recentere uitgave van 1980 (die vrijwel geheel overeenkomt met die van 1969).

Passages als de volgende, gelicht uit de editie van 1954, die het lijden van de koloniale veroveraars centraal stellen, komen in latere edities van 1963, 1965 of 1969 niet meer voor: “Bij het lezen van het verhaal van deze veldtochten, staat men in bewondering voor hetgeen een handvol vrijwilligers in dienst van koning Leopold II, met zeer beperkte middelen, onder een moordend klimaat hebben volbracht. Door hun trouw, hun heldenmoed, het offer van hun leven soms, zijn zij de grote stichters van een groots rijk in het hart van Afrika geworden.” Andere passage: “Beoordeling: Tegen de onverschilligheid en de kleinheid van de Belgen in, te midden van de begerige grote naties en ten koste van ontzaglijke moeilijkheden is koning Leopold II er in geslaagd, in het hart van het onbekende Afrika een machtig rijk te stichten, dat onder de leiding van België zich cultureel, economisch en godsdienstig prachtig zou ontwikkelen en de bewondering van de wereld afdwingen.” Aan de slavenhandel wijdt de editie–1969 zeven lijnen, die van 1954 bijna 2 pagina’s, vooral om de ongelijke strijd te accentueren. Laat ons nu even kijken naar de landbezetting. In 1954 luidt het: “Herhaaldelijk ook organiseert de koning militaire veldtochten naar het noordoosten om de Nijl te bereiken, en wie weet! over de Soedan en Egypte een uitweg naar de Middellandse Zee te verwerven. Welke grootse dromen! Maar Groot-Brittannië grendelt Soedan af.” In 1969: “Zelfs organiseerde de Koning een militaire expeditie naar de Boven-Nijl tegen de Mahdisten en hoopte wellicht langs Soedan, Egypte en Abessinië door te stoten tot de Middellandse Zee en de Rode Zee. Maar Egypte en Frankrijk staken een stok voor de al te grote ambities van Leopold II.” De tweede versie is veel minder triomfalistisch. De aanleg van de spoorweg Matadi-Stanleypool wordt in de koloniale editie omstandiger én nauwkeuriger behandeld. Men komt te weten dat “... de tol aan mensenlevens... 132 blanken en 1800 zwarten en Chinese arbeiders (bedroeg)”. In 1969 weet men slechts dat “hij... 80 miljoen goudfrank en 2000 mensenlevens (had) gekost”. De editie–1954 presenteert bovendien een leesstuk over de aanleg, waarin de zwarten echter als bange en opstandige kinderen worden voorgesteld. Ook de dwangarbeid wordt in een verschillend licht geplaatst. In de editie–1954: “Heel alleen moest de koning de zware financiële lasten torsen (...). Om uit de impasse te geraken, trachtte de koning de opbrengst van rubber en ivoor te vergroten door de inlanders tot dwangarbeid te verplichten.” In de editie–1969: “In deze domeinen liet hij de opbrengst van rubber en ivoor vergroten door de inlanders tot dwangarbeid te verplichten, waarbij zelfs lijfstraffen, uitbranding van dorpen en terechtstellingen te pas kwamen.” In beide edities worden misbruiken erkend, maar de recentere is negatiever. In de editie–1954 komt een begrip als paternalisme nog niet ter sprake, maar dat verandert na 1960, zoals in de edities van 1965 en 1969: “Anderzijds heeft zij [de Belgische regering] blijk gegeven van een absoluut geloof in eigen beschaving en van een volslagen onbegrip voor de cultuur en de sociale organisatie van de inboorlingen”, en: “Dit sociaal

paternalisme heeft schaamteloze uitbuiting voorkomen, en was in het begin van de kolonisatie zeker gewettigd”. Uit een subtiële slotzin blijkt hoezeer evolutie in het denken over niet-westerse culturen een kwestie is van kleine passen. De edities van 1963 en 1965 brengen de volgende koloniale balans: “Uit dit alles blijkt dat het Belgisch paternalisme in Kongo, al had het schaduwzijden, voor de Kongolezen een zegen is geweest.” Kijk nu naar de versie van 1969: “Uit dit alles blijkt dat het Belgisch paternalisme in Kongo, al had het veel schaduwzijden, voor de Kongolezen een batig saldo heeft opgeleverd.” Het verschil in formulering (“schaduwzijden” versus “veel schaduwzijden”, en “een zegen” versus “een batig saldo”) kan te maken hebben met het feit dat de versie van 1969 door iemand anders dan de auteur zelf, overleden in 1967, werd nagelezen, maar is niettemin tekenend.

Oneindig veel gecompliceerder is de beoordeling van teksten waarvan men met stelligheid vermoedt dat ze in hun tijd vooruitstrevend waren, maar nu veeleer als arrogant op ons afkomen. Zo’n geval is de lezing van Manu Ruys uit 1960, “Wij begrepen de Bantoe niet”, opgenomen in een leerboek voor technisch onderwijs (uit 1968 en voor 15-jarigen). In zijn lezing verwijt hij het striemende onbegrip dat de “blanken” toonden ten aanzien van de Bantoe en zijn gebruiken: “Zij gingen de Bantoe beschouwen als iemand zoals zij zelf, als een Belg met zwarte huidskleur. Dat was een fatale vergissing”. Dit leidde tot het failliet van de Belgische kolonisatie in 1960, wanneer “stammen, die een halve eeuw met elkaar in vrede leefden, (...) weer naar hartelust (moorden) zoals in het meest barbaarse verleden”. Ruys is eminent relativistisch als hij in brede paragrafen het onbegrip van de Belg tegenover de Bantoecultuur borstelt, en dat al in 1960. Deze vaststelling leidt bij hem echter tot andere gevolgtrekkingen dan wij denkkelijk vandaag zouden maken. Hij ziet de chaos in het Kongo van 1960, en zijn conclusie is niet dat de kolonisatie slecht was, maar wel dat ze niet goed genoeg was. Dit slotvoorbeeld moet aantonen hoe moeilijk het kan zijn om de geschiedenisleerboeken op het stuk van beeldvorming te beoordelen, tenminste als men niet als een inquisiteur op zoek wil gaan naar vormen van culturele arrogantie die tenslotte bij alle mensen voorkomen. Niemand, hier noch elders, ontsnapt aan de nadelen van de “standplaatsgebondenheid”. Toch mag men de relativisering weer niet te ver drijven: er bestaan visies en analyses die minder arrogant zijn dan andere, zoniet had onze studie geen enkele zin. Maar kan men bijvoorbeeld leerboeken uit de jaren vijftig verwijten dat hun beeld over andere culturen ontgoochelt, als er op dat ogenblik in het Nederlands slechts weinig ernstige historische werken over andere culturen bestaan? Wie een oordeel over leerboeken en onderwijs wil vellen, moet de tijdscontext trachten te begrijpen waarin die leerboeken en dat onderwijs tot stand kwamen. Aangezien het opinieklimaat vandaag onbetwistbaar opener en toleranter is dan in de jaren vijftig, mag men met een kritisch en veeleisend oog het huidige betoog van de geschiedenisleerboeken over Kongo en Zaïre gadeslaan.

Bibliografische gegevens

- (1) De Keyser R.: “Belgisch-Kongo in den belgischen Geschichtslehrbüchern”, in: W. Fürnrohr ed., *Afrika im Geschichtsunterricht europäischer Länder: Von der Kolonialgeschichte zur Geschichte der Dritten Welt* (München 1982) 152–71.
- (2) Stengers J., “Belgian historiography since 1945”, in: P.C. Emmer en H.L. Wesseling ed., *Reappraisals in overseas history: Essays on post-war historiography about European expansion* (Leiden 1979) 161–81.
- (3) Delathuy A.M., *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat* (Antwerpen 1985).
- (4) Vangroenweghe D., *Rood rubber* (Brussel 1985).
- (5) Dierickx M., *Geschiedenis van België* (Antwerpen, eerste ed.: 1954; zesde ed.: 1963; zevende ed.: 1965; negende ed.: 1969; twaalfde ed.: 1980).